

**BYUDJET
TASHKILOTLARIDA
BYUDJET HISOBI**

657.5(04)

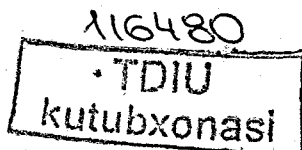
B99

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

BYUDJET TASHKILOTLARIDA BYUDJET HISOBI

*O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

425

**TOSHKENT
"IQTISOD-MOLIYA"
2019**

UO'K: 657.1(075.8)
KBK: 65.052ya04

Taqrizchilar: *i.f.n., dots.* A.Avloqulov;
i.f.d., dots. D.Po'latov

Б 33 Byudjet tashkilotlarida byudjet hisobi: Darslik / A.J. Tuychiyev,
A.A. Ostonokulov, K.Sh. Ibragimov A.S. Tursunov; –T.:“Iqtisod-
Moliya”, 2019. 352 b.

Mazkur darslik Davlat ta'lim standartlari talablari, “Byudjet tashkilotlarida byudjet hisobi” fanining o'quv dasturiga asosan tuzilgan bo'lib, 5232000–“Davlat byudjeti g'azna ijrosi” ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

Mazkur darslikda O'zbekiston Respublikasida byudjet tashkilotlarida byudjet hisobini tashkil etishning dolzarb masalalari hamda tashkiliy va uslubiy asoslari yoritilgan. Darslikda byudjet tashkilotlarida byudjet hisobiga oid mavzular, tayanch tushunchalar, takrorlash uchun savollar, testlar, adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

Darslikdan oliy ta'lim muassasalarining boshqa ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar, o'qituvchilar, stajyor tadqiqotchilar, byudjet sohasida faoliyat yuritayotgan hisobchilar ham foydalanishlari mumkin.

UO'K: 657.1(075.8)
KBK: 65.052ya04

ISBN 978-9943-13-763-9

© A.J. Tuychiyev, A.A. Ostonokulov,
K.Sh. Ibragimov A.S. Tursunov, 2019
© «IQTISOD-MOLIYA», 2019

SO'ZBOSHI

Mamlakatimizda barcha sohalarni qamrab olgan holda amalga oshirib kelinayotgan strategik islohotlar o'z samarasini bermoqda. Jumladan, byudjet tizimida ham istiqbolli islohotlarning amalga oshirilayotganligi mazkur sohada normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, xorij tajribasini chuqur o'rgangan holda milliy iqtisodiyotimizga xalqaro standartlar talablarini joriy etishni taqozo etmoqda.

Zero, mamlakatimiz rahbari ta'kidlab o'tganlaridek, davlat moliyasini boshqarishda "Iqtisodiy islohotlar va ijtimoiy o'zgarishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish, eng avvalo, iqtisodiy va moliyaviy organlarning faoliyati samaradorligiga bog'liqdir"¹. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, davlat moliyasini boshqarish, byudjet intizomini ta'minlanishi, davlat byudjeti mablag'larining shakllantirilishi hamda samarali va maqsadli sarflanishida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimi alohida ahamiyat kasb etadi.

Byudjet tizimi ko'p tarmoqli bo'lib, unda byudjet tashkilotlari alohida ahamiyatga ega. Byudjet tashkilotlari davlatning aniq bir funksiyasini amalga oshirish maqsadida belgilangan tartibda byudjet mablag'lari hisobiga saqlab turiladigan muassasalardir. Byudjet tashkilotlari davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar va byudjetdan tashqari mablag'lar tushumlari hisobiga mablag' bilan ta'minlanadi hamda ushbu mablag'lar hisobiga belgilangan tartibda xarajatlarni amalga oshiradi.

Byudjet tashkilotlarida byudjet va byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosining buxgalteriya hisobini yuritilishi orqali ushbu mablag'lar bo'yicha smetalari ijrosi jarayonida aktivlar va ularning manbalari bo'yicha axborotlar shakllantiriladi hamda taqdim etiladi.

Ushbu darslik yuqorida keltirib o'tilgan masalalarni o'z ichiga qamrab olgan hamda byudjet tashkilotlarida byudjet hisobini tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari keng yoritilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi.

Darslikning yaratilishida byudjet tashkilotlarida byudjet hisobini tashkil etishga oid normativ-huquqiy hujjatlar, boshqa tegishli manbalardan keng foydalanildi.

Mazkur darslikni mazmun va shakl jihatdan yanada yaxshilash maqsadida bildiriladigan barcha fikr-mulohazalar va takliflar uchun oldindan minnatdorchilik bildiramiz.

Mualliflar

I BOB. “BYUDJET TASHKILOTLARIDA BYUDJET HISOBI” FANINING NAZARIY ASOSLARI

1-mavzu. BUXGALTERIYA HISOBINING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Xo‘jalik hisobi haqida tushuncha va unga qo‘yilgan talablar

O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiyoti bozor munosabatlarini erkinlashtirish yo‘li orqali rivojlanmoqda. Bu jarayonlarda tashkilot va muassasalarni boshqarish, uning oldiga qo‘yilgan reja ko‘rsatkichlariga doir vazifalarni bajarish maqsadida xo‘jalik faoliyati ustidan kundalik kuzatib borishni talab qiladi. Bunday kuzatish va boshqarish xo‘jalik hisobi yordamida amalga oshiriladi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar orasida byudjet tashkilotlari hamda ularda buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish alohida xususiyatga va o‘ringa ega. Sababi, byudjet tashkilotlari ham boshqa ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatuvchi subyektlar singari xo‘jalik yuritadilar. Byudjet tashkilotlarini boshqa ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatuvchi subyektlardan ajratib turuvchi asosiy farqlari bu ularning davlat tomonidan moliyalashtirilishi hamda davlat belgilab bergan funksiyalarni bajarishidir. Ushbu masalalarga quyida 7-mavzuda alohida va batafsil to‘xtalib o‘tiladi.

Mustaqillik yillarining o‘tgan davri mobaynida davlat byudjeti ijrosini isloh qilish orqali ham iqtisodiy, ham ijtimoiy sohani rivojlantirishda sezilarli o‘zgarishlarga erishildi. Hozirgi kunga kelib respublikamizda Sog‘liqni saqlash, Oliy va o‘rta maxsus ta’limi, Xalq ta’limi hamda boshqa vazirliklar tizimidagi muassasa va tashkilotlar soni 30532 tani tashkil etmoqda². O‘z-o‘zidan ma’lumki, ushbu muassasa va tashkilotlarning aksariyati ijtimoiy soha obyektlari hisoblanadi. Ushbu obyektlar davlat byudjeti mablag‘lari hisobiga moliyalashtiriladi. Shu munosabat bilan, davlat byudjetining g‘azna ijrosi joriy etilishi orqali

²O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2018-yil 1-fevraldagi № 01/2-01-19-151 sonli ma’lumotnomasi.

byudjet va byudjetdan tashqari mablag'larning maqsadli va manzilli sarflanishi ta'minlandi.

Aytish mumkinki, har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuz bergan va berayotgan tub o'zgarishlarni miqdor jihatdan ifodalash va sifat jihatdan tavsiflash, nazorat va tahlil qilish uchun zarur bo'lgan ishonchli axborotlarni olishda buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga murojaat qilinadi.

Tashkilot va muassasalarning xo'jalik faoliyati ustidan rahbarlik qilish hamda xo'jalik jarayonlarini boshqarish maqsadida axborotlarni olish uchun faqat kuzatuvni amalga oshirishning o'zi kifoya qilmaydi. Olingan ma'lumotlarni o'lchash, ya'ni mutaxassislariga zarur bo'lgan ma'lum bir miqdoriy ko'rsatkichlarda ifodalash lozim bo'ladi. Undan so'ng bu ko'rsatkichlar boshqarishga zarur bo'lgan yo'nalishda axborotni guruhlash, tashkilot va muassasalar faoliyatini keyinchalik baholash va axborotning saqlanishini ta'minlash hamda ichki auditni tashkil qilish maqsadida hisobning tegishli registrarida ro'yxatga olinishi lozim.

Demak, hisob deganda olingan ma'lumotlardan ma'lum bir amaliy yoki ilmiy maqsadlarda keyinchalik foydalanish uchun yoki boshqa voqealar, harakatlar, dalillarni qayd etishni tushunmoq kerak.

Shuni ta'kidlamochimizki, xo'jalik hisobi barcha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davrida bir xil bo'lmagan. Shuning uchun ham xo'jalik hisobi uning oldiga qo'yilgan talablariga mos shaklda ijtimoiy rivojlanishning har bir bosqichida doimo o'zgarib borgan.

Bu esa o'z navbatida, xo'jalik faoliyati ustidan rahbarlik qilish, uni amalga oshirish, nazorat qilish usullarining o'zgarishiga, demak, xo'jalik hisobining ham o'zgarishiga olib keladi. Ijtimoiy rivojlanishning har bir bosqichida xo'jalik hisobi o'z maqsadi, vazifasi, shakllari va tashkiliy xususiyatlariga egadir. Xo'jalik hisobi insoniyat rivojlanishining har bir bosqichidagi xo'jalik faoliyatini tashkil qilish xususiyatlarini aks ettiradi. Bundan xulosa qilish mumkinki, xo'jalik hisobi, xo'jalik operatsiyalarini miqdoriy aks ettirishidan tashqari ularga sifat tavsifini ham beradi. Yuqoridagilarni umumlashtirib, xo'jalik hisobini quyidagicha ta'riflash mumkin:

Xo'jalik hisobi deb xo'jalik faoliyatining rivojlanish istiqbollarini aniqlash, uni boshqarish va nazorat qilish maqsadida shu jarayonni miqdoriy (qiymat, mehnat) aks ettirish va sifat jihatidan tavsiflashga aytiladi.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyotida xo'jalik hisobidan mulk egalari, jumladan davlat mulki manfaati uchun foydalaniladi. Shuni ta'kidlash lozimki, bunda xo'jalik hisobi nafaqat hisobot tuzish uchun asos bo'libgina qolmay, u eng avvalo tashkilot va muassasalar faoliyatining yuqori samaradorlikka erishishi uchun faoliyatni boshqarish dastagi sifatida ham xizmat qiladi.

Xo'jalik hisobining ko'rsatkichlari ichki va tashqiqa bo'linib, axborotdan ham tashqi hamda ichki qiziquvchilar tomonidan foydalaniladi. Tabiiyki, xo'jalik hisobining bu ma'lumotlari mulkchilikning har xil shakldagi hamda sog'lom raqobatchilikning rivojlanishi sharoitida obyektiv ravishda tashqi - e'lon qilinadigan va ichki - tashkilot va muassasalarning siri hisoblangan qismlarga bo'linishi kerak. Buni yuzaga chiqarish uchun tashkilot va muassasalar sirini himoya qiluvchi qonun ishlab chiqilishi kerak bo'ladi.

Xo'jalik hisobining umumiy uslubiy asoslariga rioya qilish sharoitida, uning nafaqat shakllari va tashkil qilinishi har xil bo'lmay, hattoki, hisob ko'rsatkichlarini olish uslubiyoti ham har xil bo'lishi mumkin. Natijada har xil mulk egalari ixtiyorida bo'lgan tashkilot va muassasalardagi bir xil turdagi ko'rsatkichlar har xil yo'l bilan ishlab chiqilishi mumkin, lekin e'lon qilinadigan hisobotdagi ma'lumotlarning solishtiruvchanligini ta'minlash uchun moliyaviy hisobga ilova qilingan tushuntirish xatida tashkilot va muassasalar tomonidan qabul qilingan hisob siyosati haqida izohlar keltirilishi kerak.

Shunday qilib, buxgalteriya hisobi - bu faoliyat ko'rsatayotgan subyektning mulki, majburiyatlari, xo'jalik operatsiyalari va ularning harakatini yoppasiga hamda uzluksiz hujjatlashtirish yo'li bilan tartibli yig'ish, nazorat qilish, o'lchash, ro'yxatga olish, pul o'lchovida ishlov berish tizimidir.

Buxgalteriya hisobining asosiy maqsadi - to'liq va ishonarli axborotlarni shakllantirish, ichki va tashqi foydalanuvchilarni u bilan ta'minlash, shuningdek moliyaviy qarorlarni qabul qilish uchun axborotlardan foydalanish.

Demak, buxgalteriya hisobi bu -

- subyektning iqtisodiyoti to'g'risida miqdoriy (moliyaviy) axborot beruvchi axborot tizimidir;

- iqtisodiy axborotni aniqlash, nazorat qilish, o'lchash va uzatish jarayonidir;

– cheklangan resurslardan foydalanish usulini tanlab olishda zarurdir.

O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunida "Buxgalteriya hisobi barcha xo'jalik operatsiyalarini yaxlit, uzluksiz, hujjatlar asosida hisobga olish yo'li bilan buxgalteriya axborotini yig'ish, qayd etish va umumlashtirishning tartibga solingan tizimidan, shuningdek uning asosida moliyaviy va boshqa hisobotni tuzishdan iboratdir" – deb keltirilgan³. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksida "Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi" jumlasiga aniq ta'rif keltirilmagan. Iqtisodiy adabiyotlarda ham ushbu tushuncha alohida yoritilmagan. Ammo, ilmiy tadqiqot ishlarida ushbu tushunchaga to'xtalib o'tilgan va izohlab berilgan. Jumladan, K.Sh.Ibragimovning falsafa fanlari bo'yicha doktorlik darajasini yoqlash uchun (2018-yil) "Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni takomillashtirish" nomli dissertatsiyasining avtoreferatida quyidagicha mualliflik ta'rifi keltirib o'tilgan: "Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi – tashkilotga daromadlar va xarajatlar smetalari doirasida ajratilgan byudjet va byudjetdan tashqari mablag'lar hamda ularning tashkil topish manbalarining harakati va holatini o'rganish, nazorat qilish, boshqarish maqsadida byudjet ijrosiga oid axborotlarni shakllantirish tizimidir".

Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil etishni tashkilot rahbari amalga oshiradi. Rahbar ichki hisob va moliyaviy hisobot tizimining ishlab chiqilishi, xo'jalik operatsiyalarini nazorat qilish tartibi, buxgalteriya hisobini to'liq va aniq yuritilishi, hisob hujjatlarining saqlanishi, tashqi foydalanuvchilar uchun moliyaviy hisobotni tayyorlanishi, soliq hisobotlari va boshqa hujjatlarning tayyorlanishi hamda hisob-kitoblarning o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlashi shart.

Tashkilot va muassasalarni boshqarishda xo'jalik hisobidan samarali foydalanish hamda asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ma'lum talablarga rioya qilish kerak. Bu talablar buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari bilan belgilangan.

Amaliyotda buxgalteriya hisobi oldiga an'anaviy ravishda quyidagi talablar qo'yilgan: hisob ko'rsatkichlarining reja ko'rsatkichlari bilan

³ O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni 4-modda (2016-yil 13-aprel, yangi tahrir, O'RQ-404-son).

solishtiruvchanligi; o'z vaqtidaligi, aniqligi va obyektivligi; to'raligi; ravshanligi; tejamlilikgi va hammabopligi. va h.k.

Hisob ko'rsatkichlarining reja ko'rsatkichlari bilan solishtiruvchanligi - hisob ko'rsatkichlarining markazlashtirilgan tartibda belgilangan reja ko'rsatkichlari bilan solishtirish mumkinligini ta'minlashni nazarda tutadi. O'z vaqtidaligi, aniqligi va obyektivligi talabiga kelsak, shuni aytishimiz lozimki, xalqaro standartlarga binoan o'rinalilik, ahamiyatlilik va moddiyililigiga ko'proq ahamiyat beriladi. Buxgalteriya hisobida nazariydan ko'ra amaliy tomonga ko'proq e'tibor berilishi kerak.

Tejamlilikgi va hammabopligi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu talab chegaralangan bo'ladi. Tejamlilikni nazarda tutganda axborotni uni hosil qilish sarflari bilan solishtirish asosida uning muhimligidan kelib chiqish lozim.

O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonuniga binoan maxsus talablar bilan belgilangan va ularga asoslangan holda hisob yuritilishi hamda hisobot tuzilishi lozim bo'lgan buxgalteriya hisobining asosiy tamoyillari quyidagilardir:

- ikkiyoqlama yozuv; uzluksizlik; xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarning pulda baholanishi; aniqlik; hisoblash; ehtiyotkorlik; mazmunning shakldan ustunligi; ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi; moliyaviy hisobotning betarafligi; hisobot davri daromadlari va xarajatlarning muvofiqligi; aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi.

Buxgalteriya hisobida xo'jalik operatsiyalari o'lchov obyekti bo'lib hisoblanadi. Ular tashkilot va muassasalarning moliyaviy ahvoriga ta'sir qiladigan xo'jalik hayotining hodisalaridir.

Xo'jalik hisobi tomonidan qamrab olinadigan obyektlar raqam ko'rsatkichlari vositasida aks ettiriladi. Ularni olish uchun xo'jalik hisobida moddiy, mehnat va qiymat o'lchovlari qo'llaniladi.

Moddiy o'lchov ma'lumotlarni sanash, tortish, o'lchash yo'li bilan olish uchun xizmat qiladi. Bu uzunlik (metr, santimetr, millimetr), og'irlik (gramm, kilogramm, tonna), hajm (kvadrat metr, litr, kubometr) va boshqa o'lchamlardir. Ulardan qaysi birini tanlash hisobga olinadigan obyektlarning xususiyatiga bog'liq. Moddiy o'lchovlardan asosan tovar moddiy qiymatliklarning miqdorini hisobga olishda foydalaniladi. Ular zaxiralar darajasining eng muvofiqligi va moddiy resurslarning but saqlanishi ustidan nazorat qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Materiallarning har xil navlarini va nomlari bo'yicha hisobga olishda ulardan foydalanish nafaqat miqdoriy ko'rsatkichlarini bera qolmay, shu qiymatliklarning sifat tavsifini ham beradi. Lekin ulardan faqat bir turdagi buyumlarni hisobga olish uchun foydalanish mumkin. Turli xil bo'lgan predmetlarning natura ko'rsatkichlarini jamlash mumkin emas.

Demak, moddiy o'lchovlari yordamida tashkilot va muassasalarning moddiy qiymatliklarini tavsiflovchi umumlashtirilgan ko'rsatkich olinishi mumkin emas.

Mehnat o'lchovi sarflangan mehnat miqdorini hisoblab chiqish uchun qo'llaniladi va kishi-kuni, kishi-soati birliklarida ifodalanadi. Mehnat o'lchovi yordamida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari, tashkilot va muassasalar xodimlarining ish haqi hisoblab chiqiladi va nazorat qilinadi. Bu o'lchov ko'pincha moddiy o'lchovi bilan birgalikda qo'llaniladi. Masalan, mehnat unumdorligini hisoblab chiqishda - ularning vaqt birligidagi (kun, soat) ishlab chiqarish miqdori qancha ekanligi va hokazolar hisoblab chiqiladi. Shunday qilib, mehnat o'lchovi yordamida u yoki bu jarayondagi mehnat sarflarining samaradorligi aniqlanadi.

Natura o'lchovlaridan farqli o'laroq, mehnat o'lchovlari ayrim hollarda, masalan, mahsulotning har xil turlarini ishlab chiqarishga qilingan mehnat sarflari miqdorini aniqlash uchun foydalaniladigan normalashtirilgan vaqt ko'rsatkichlarini hisoblab chiqish yo'li bilan har xil bo'lgan hajmlarni o'zaro solishtirish imkonini beradi.

Ish vaqtidan universal o'lchov birligi sifatida mehnat sarflarini bevosita hisobga olish uchun foydalaniladi.

Qiymat o'lchovi hisob obyektlarini yagona, bir xil ifodalashda qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasida pul o'lchovi vazifasini so'm va uning qismi bo'lgan tiyin bajaradi. Qiymat o'lchov yordamida har xil bo'lgan xo'jalik mablag'lar va jarayonlarning umumlashtirilgan ko'rsatkichlari, masalan, tashkilot va muassasalardagi har xil materiallarning umumiy hajmi yoki undagi bajarilgan ishlarga qilingan barcha xarajatlarning umumiy summasi hisoblab chiqiladi.

Qiymat o'lchovi yordamida tashkilot va muassasalar faoliyatini rejalashtirish hamda muassasa va uning tarkibiy qismi faoliyati natijalari ustidan nazorat amalga oshiriladi. U tashkilot va muassasalarning hisob-kitob aloqalarini ifodalovchi vosita bo'lib hisoblanadi.

Binobarin, pul o'lchovi xo'jalik faoliyatining eng muhim bo'lgan miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari hisoblangan bajarilgan ishlar hajmi,

moliyaviy natija va boshqa ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish uchun zarurdir. Qiymat o'lchovi hisobda ko'pincha moddiy va mehnat o'lchovlari bilan birgalikda qo'llaniladi.

1.2. Xo'jalik hisobining turlari: tezkor (operativ), statistik va buxgalteriya hisobi

Xo'jalik hisobining oldiga qo'yilgan vazifalariga qarab, ularning uch turi mavjud: operativ, statistik va buxgalteriya hisobi.

Operativ hisob – ayrim xo'jalik operatsiyalari va jarayonlarini bevosita ular sodir bo'layotgan vaqtida boshqarish maqsadida joriy kuzatish va nazorat qilish tizimi bo'lib hisoblanadi. Bu hisobning muassasa va uning tarkibiy bo'linmalariga joriy rahbarlik qilish maqsadida ma'lumotlarni operativ ravishda olish va ulardan foydalanish uning farq qiladigan belgisi hisoblanadi.

Operativ hisob turli-tuman xo'jalik hodisalarni o'z ichiga olib, asosan asosiy faoliyat - texnika xususiyatidagi ko'rsatkichlar bilan ta'minlaydi. U asosiy faoliyat bo'yicha topshiriqlarning bajarilayotganligi, xarajatlar normativlaridan kundalik chetga chiqishlar, ish kuchidan foydalanish, shartnomalarga rioya qilinishi - mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan tuzilgan shartnomalarning bajarilishi haqidagi ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Operativ hisobda o'lchovlarning hamma turlari - moddiy, mehnat va qiymat o'lchovlaridan foydalaniladi. Lekin hisobning bu turi asosan bir turdagi operatsiyalarni aks ettirganligi va undan umumlashtirilgan ko'rsatkichlar talab qilinmaganligi sababli, unda asosan moddiy va mehnat o'lchovlaridan foydalaniladi.

Nazoratning operativligini ta'minlash uchun xo'jalik operatsiyalarining borishi haqidagi axborotni tezroq olish kerak bo'ladi. Shuning uchun operativ hisobning ma'lumotlari iloji boricha osonroq yo'l bilan qayd qilinishi mumkin. Ularni bevosita kuzatish yo'li bilan yetkazishadi, telefon, faks, modem orqali, kompyuter aloqasi yordamida va boshqa yo'llar bilan xabar qilishadi. Hozirgi vaqtda operativ axborotni olish uchun mexanika va avtomatik o'lchov, tartibga soluvchi asboblardan foydalanish tobora kengayib bormoqda. Hisobni bunday tashkil qilish xo'jalik operatsiyalarining borishi ustidan ularning amalga oshirilishi vaqtida bevosita boshqarish imkonini beradi.

Operativ hisobning ma'lumotlaridan mutlaq aniqlik talab etilmaydi, chunki ularning asosiy vazifasi - kuzatilayotgan obyektlarda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni tezlik bilan xabar qilishdir. Shuning uchun amaliyotda operativ hisobdan faqat taxminiy axborotni olish bilan kifoyalanadilar. Lekin bu axborot yetarli darajada to'g'ri bo'lishi kerak, zeroiki, unga qarab sodir bo'lgan o'zgarishlarning hajmi va tavsifi haqida ishonchli xulosa qilib, xatosiz bo'lgan boshqaruv qarorlarni qabul qilish mumkin bo'lsin.

Operativ axborot yordamida – moliya-hisob xodimlari asosiy faoliyat bo'yicha topshiriqni bajarilishining borishi, muassasani ta'minlash bo'yicha topshiriqlarning bajarilishi, tovar moddiy qiymatliklar zaxirasining darajasi hamda boshqa tashkilotlar, muassasalar bilan hisob-kitoblarning holati va borishi haqidagi ma'lumotlarni olishda foydalanishadi.

Operativ hisob muassasani ishchi kuchi bilan ta'minlanganligi, uning harakati, xodimlarning malakasini oshirish va boshqalar ustidan nazorat qilish uchun zarurdir. Tsexlar, omborlar va boshqa bo'linmalar xodimlari undan ma'lum xo'jalik qismidagi topshiriqlarning bajarilishi haqidagi ma'lumotlar olishadi.

Operativ hisobdan asosiy faoliyatda sodir bo'layotgan operatsiyalar yoki jarayonlarning borishi haqidagi axborotlarni olishda keng foydalaniladi. Bu yerda u maxsus grafiklar, xabarchi taxtalar va boshqalar yordamida amalga oshiriladi.

Operativ hisobning ba'zi ma'lumotlaridan faqat muassasaning tarkibiy qismidagina foydalanilmay, ulardan boshqaruv organlarida ham foydalaniladi. Bunday ma'lumotlar umumlashtirilib, ichki operativ hisobot tarkibiga kiritilishi mumkin. Operativ hisobotning ko'rsatkichlari ayrim tarmoqlar va butun xalq xo'jaligi miqyosida tegishli jarayonlarni borishi ustidan kuzatish va axborotni umumlashtirish uchun xizmat qiladi. Operativ hisobotdan, masalan, mahsulot iishab chiqarish, xomashyo bilan ta'minlanganlik, ishga kelish, ekish va hosil yig'ishning borishi haqida va boshqa ma'lumotlar olinadi. Operativ hisobning ma'lumotlari ulardan keyinchalik foydalanishda buxgalteriya yoki statistik hisobda qayta ishlanadi.

Statistik hisob – ommaviy xo'jalik hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va ishlash tizimidan iborat. Xo'jalik hisobining bu turi butun xo'jalik va uning tarmoqlarining rivojlanish jarayonini o'rganishga yo'naltirilgan. Undan tashkilot va muassasalarda sodir

bo'layotgan turli-tuman ommaviy hodisalarni kuzatish uchun foydalaniladi. Uning yordamida xo'jalik faoliyatining turli-tuman miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi. Dastlabki statistik kuzatuvlarning ma'lumotlari tumanlar, viloyatlar va umuman respublika xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlari bo'yicha umumlashtiriladi.

Statistik hisob statistika fani - statistika usullaridan foydalanadi. Mustaqil ijtimoiy fan sifatida statistika faqat xo'jalik hodisalarinigina o'z ichiga olmay, jamiyat hayotining boshqa tomonlarini ham qamrab oladi. Jumladan, uning yordamida aholi soni, tarkibi va harakati, xalq hayotining moddiy va madaniy darajasi, uning ijtimoiy hayoti haqidagi ko'rsatkichlar olinadi.

Xo'jalik hodisalari haqidagi ma'lumotlar statistik hisob tomonidan operativ va buxgalteriya hisobi tashkilot va muassasalarda mustaqil ravishda tashkil qilinadigan dastlabki hisobdan olinadi. Ba'zi ma'lumotlar statistik kuzatuvning alohida shakllari - qayta ro'yxatga olish va tekshirishlar yordamida olinadi. Uzluksiz kuzatib bo'lmaydigan ommaviy hodisalarni tavsiflash uchun dastlab kuzatish usulidan keng foydalaniladi.

Tarmoqlar, xalq xo'jaligi miqyosidagi xo'jalik hodisalarini tavsiflovchi ma'lumotlar asosan maxsus davlat statistika organlari - Makroiqtisodiyot va statistika vazirligining statistika boshqarmasi tomonidan olinadi va ishlab chiqiladi. Dastlabki materiallarni ilmiy ishlash va tahlil qilish olingan ko'rsatkichlarni ular tomonidan yig'ish va guruhlash, o'rtacha sonlar usuli, nisbiy jamlash, indekslar, dinamik qatorlar va shu kabi maxsus usullardan foydalanish yordamida amalga oshiriladi.

Statistik hisobning ko'rsatkichlarini hisoblab chiqish uchun ham barcha mavjud o'lchovlar - natura, mehnat va pul o'lchovlaridan, o'rganilayotgan hodisaning mazmuni va qo'yilgan vazifalariga qarab foydalaniladi.

Buxgalteriya hisobi – ichki boshqarish va tashqi iste'molchilarning maqsadlari uchun joriy va yakuniy axborotni olish bilan tashkilot va muassasalar, tashkilotlar va muassasalarning xo'jalik faoliyati ustidan uzluksiz va o'zaro bog'liq bo'lgan kuzatish va nazorat qilish tizimidan iborat.

Buxgalteriya hisobi yordamida xo'jalikda mavjud bo'lgan har xil turdagi moddiy qiymatliklar va pul mablag'larining miqdori, boshqa tashkilot va muassasalar va tashkilotlar bilan hisob-kitoblarning holati,